

הרב אלעד ברנשטיין מקום תפילין של יד ושיטת רבינו פרץ

- פתיחה
- יסוד הדין - הקיבורת
- דעות הראשונים
- בירור דעתו של רבינו פרץ ופסיקת השו"ע
- והרמ"א
- פסיקת השו"ע והרמ"א
- בירור סוף המקום הכשר להנחה
- קושיות על שיטת רבינו פרץ
- דעת הגר"א - השימושא רבה לא חלק על יתר הראשונים
- שיטות האחרונים
- יישוב דברי רבינו פרץ עם יתר הראשונים
- רבנו פרץ מבאר את הראשונים - הקיבורת
- בחצי התחתון של הזרוע
- המדידה היא מהכתף ולא מבית השחי, ומתבצעת כשהיד ישרה
- סיכום

יש מבארים שקיימת מחלוקת ראשונים קוטבית בסוגיית מקום הנחת תפילין של יד מחד מרבית הראשונים סבורים שכל החלק התפוח שבזרוע כשר להנחה, ומנגד רבינו פרץ סבור שניתן להניח רק בחצי התחתון של הזרוע במאמר זה, על יסוד הכלל "אפושי פלוגתא לא מפשינן", מבקש הרב אלעד ברנשטיין לצמצם את המחלוקת ולאחד את שיטות הראשונים

הרב אלעד ברנשטיין

מקום תפילין של יד ושיטת רבינו פרץ

פתיחה

בגמרא נאמר שמקום הנחת תפילין של יד הוא ב"קיבורת", שהיא מקום ה"גובה שביד". מדברי רוב ככל הראשונים מבואר בפשטות שמקום זה הוא בבשר התפוח שבין המרפק לכתף, וכל מקום זה כשר להנחה, אולם מקובל לומר שרבינו פרץ – בהגהותיו על ספר מצוות קטן (הסמ"ק) לר"י מקורביל, על סמך פירושו לדברי ספר שימושא רבה – חידש שיטה ייחודית לפיה מקום ההנחה הכשר מצומצם יותר, ונמצא בחצי התחתון של הזרוע הקרוב אל המרפק.

במאמר זה ננסה ללבן את הטענה שיש מחלוקת ראשונים בנושא זה, יוצגו הגדרות הראשונים השונות, ויבואר האם יש ביניהם מחלוקת למעשה מהו המקום הכשר להנחה (ומקום שכשר לשיטה האחת פסול לשניה), או שמא המחלוקת סמנטית בלבד. בפוסקים האחרונים מצינו מנעד רחב של דעות בהגדרת המקום הכשר להנחה, האם הוא כל החלק שבין הכתף למרפק, רק החצי התחתון, מקום השריר עצמו בלבד, או שמא רק מקום השריר הנמצא בחצי התחתון של הזרוע בלבד. במאמר יבואר כיצד כל שיטה הבינה את דברי הגמרא ואת מחלוקת הראשונים, ומהי הדעה המרכזית בהבנת הסוגיה.

מאמר זה ישקף גם יסוד למדני חשוב: "אפושי פלוגתא לא מפשינן" – אין להרחיב את המחלוקת מעבר להכרח. כלל זה, אף שאינו בלשון זו בגמרא, משקף פעמים רבות את דרכה, דוגמת הלשון המפורסמת "עד כאן לא פליגי" וכיוצא בזה. בהתאם לכך, פעמים רבות הולכים בדרך זו הראשונים ביחס למחלוקות בין התלמודים, התנאים והאמוראים; אף שרבים מהם לא מזכירים אותה, הרי שהיא עולה מדרכם הכללית. בדברי האחרונים המעיינים והפוסקים נזכר כלל זה אינספור פעמים בהקשרים רבים ומגוונים, כ"אחד מעיקרי התלמוד ויסודי התלמוד" (כלשונו של החכם צבי, סי' קלד). כלל זה הוא גם אחד מהיסודות המרכזיים בדרך הלימוד בהלכה ובמחשבה של מו"ר הרב אליעזר מלמד בפניני הלכה (עיינו לדוגמה בהקדמת פניני הלכה מועדים, ברכות, ימים נוראים, טהרת המשפחה, ועוד רבות).¹ הרב מלמד מתאמץ לעמוד על היסוד המוסכם על העוסקים

1. ראו גם במאמריהם של הרב מאור קיים, 'עוד על 'פניני הלכה' כרך 'טהרת המשפחה', המעין 240 [סבב], טבת תשפ"ב, "חלק א: דרך העיון והלימוד שעליה מבוססת כתיבת ספרי פניני הלכה"; ובהקשר מסוים אצל

בסוגיה ולהבהיר אותו כיסוד ושורש שממנו מתפרטים הפרטים והענפים. מתוך כך המחלוקת מתמעטת מאליה ומתגדרת במקומה כנתיבים הנמשכים מדרך אחדותית. במקרה שלפנינו, מקובל להבין את שיטת רבינו פרץ כקוטבית ומחולקת משיטת שאר הראשונים בנושא. עד כדי כך שיש שפסקו שהנאלץ להניח במקום הכשר לרוב ככל הראשונים, יניח בלא ברכה (חיי אדם, הלכות תפילין יד, י). במאמר זה אשתדל להראות שהסברה הישרה מבססת מאוד את הטענה שאין כאן מחלוקת גדולה, ונכון להניח שרבינו פרץ סבר בדומה לכל הראשונים.

יסוד הדין – הקיבורת

למדנו בגמרא במנחות (לז, א-ב) שמקום הנחת תפילין של יד הוא במקום הנקרא "קיבורת".

תנו רבנן: "על ירך" (שמות יג, ט) – זו גובה שביד... אמר מר: ירך – זו קיבורת. מנלן? דתנו רבנן: "על ירך" זו גובה שביד, אתה אומר זו גובה שביד, או אינו אלא "על ירך" ממש? אמרה תורה, הנח תפילין ביד והנח תפילין בראש, מה להלן בגובה שבראש אף כאן בגובה שביד. רבי אליעזר אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר "והיה לך לאות" (שם) – לך לאות ולא לאחרים לאות. רבי יצחק אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר "ושמתם את דברי אלה על לבבכם... וקשרתם" (דברים יא, יח) – שתהא שימה כנגד הלב. רבי חייא ורב אחא בריה דרב אויא, מכוין ומנח ליה להדי ליביה.

אם כן, הקיבורת היא החלק הגבוה שביד – "בגובה שביד". חכמים נתנו בהגדרת מקום זה סימנים נוספים, שמקומו הוא במקום שבדרך כלל רגילים לכסותו ונראה רק למניח ולא לסובבים, ושמקומו על הזרוע במקום שהוא מקביל ללב.² מה פירוש המילה "קיבורת"? ביארו בעלי התוספות: "קיבורת הוא לשון קבוצת בשר" (מנחות לז, א ד"ה קיבורת), ובדומה לכך פירש רבינו מנוח: "קיבורת הוא שם לכדור שעושין מן הפשתן או הצמר" (ספר המנוחה על משנה תורה לרמב"ם, תפילין ד, ב), כלומר מקום מוגבה בו יש קיבוץ בשר. באופן פשוט, זהו מקום השריר שהוא המקום הגבוה שבזרוע כקבוצת בשר.³

הרב אפרים שחור, 'קווים להנחלת ההלכה למעשה בדורנו', שם 231 [סא], תשרי תש"פ, עמ' 304, ד: הבלטת המשותף ולא המפריד".

2. בפשטות, מסכימים התנאים בברייתא על הגדרת המקום, ומחלוקתם אינה אלא באופן הלימוד מהפסוקים (וכפי שכתב הרב יעקב משה הלל בשו"ת וישב הים ב, ד).

3. אומנם לרבי יחיאל מיכל הלוי עפשטיין בערוך השולחן (או"ח כז, א-ב), שיובא להלן, שיטה ייחודית בדין זה.

דעות הראשונים

רוב ככל הראשונים שהגדירו את מקום הנחת תפילין של יד, כתבו שמקום הקיבורת הוא מקום קיבוץ הבשר שבין המרפק לכתף (או לבית השחי, כפי שכתבו כמה ראשונים), כלומר על המקום הגבוה שבמקום זה, היינו על השריר. אם כן, פירוש הדבר שכל מקום השריר כשר להנחת תפילין של יד בלא חילוק.

כך מבואר מדברי רש"י שהקיבורת קרובה לכתף ורחוקה ממנה מעט: "גובה שביד. קיבורת, דהוא אצל הכתף... קיבורת כנגד הלב היא" (מנחות לז, ב). וכ"כ רש"י גם במקום נוסף: "קיבורא. ברדון" בלע"ז⁴, בגובה הזרוע, רחוק מן האציל מעט" (ערכין יט, ב). "אציל" לדעת רש"י היינו בית השחי⁵. כלומר כל הקיבורת, שהיא הבשר התפוח שבזרוע עד סמוך אל הכתף, כשרה להנחה. וכך כתבו בעלי התוספות בשם רבינו תם: "קיבורת הוא לשון קבוצת בשר, כמו קיבורא דאהיני [קבוצת תמרים, א"ב]. ואומר רבינו תם דהוא גובה הבשר שבזרוע שבין בית השחי למרפק שקורין קוד"א"⁶ (מנחות לז, א ד"ה קיבורת; וכ"כ בעלי התוספות בחולין קו ב, ד"ה אמר).

וכן הביא הרא"ש את דברי רבינו תם להלכה: "תני דבי מנשיא 'על ירך' – זו קיבורת. לשון קיבוץ בשר... ורבינו תם ז"ל אומר שהוא גובה בשר שבזרוע, שהוא בין כתף ובין המרפק הנקרא קודא" (הלכות קטנות תפילין, סי' י"ח). וכן כתב רבינו ברוך בן צחק בספר התרומה:

הילכך בעצם העליון יניח תפילין, הוא הנקרא זרוע, והוא יד דאורייתא, וסמוך לפרק של האציל קצת יניחם כי שם הוא קיבורת. בשר המכונס קרוי קיבורת... ושם הוא כנגד הלב דכתיב "ושמרתם את דברי אלה על לבבכם" (דברים יא, יח)... ובאיזה עצם יניח? תנא דבי מנשה "ירך" (שמות, יג, ט) – זו קיבורת, בשר המכונס... ושמרתם על לבבכם (דברים שם) שימה כנגד הלב... משמע נמי קיבורת, זהו בעצם

הוא למד מתיאורי הגמרא ולשונות הראשונים, שמקום ה'קיבורת' הוא כל החלק שבין הכתף למרפק שבכולו יש קיבוץ בשר וכשר להנחה, ולא רק השריר עצמו. וכך ביאר כף החיים את שיטת הגר"א.

4. כתב ר"מ קטן: "ברדון" – bradon: חלק (הזרוע) שהוא מלא בשר" (אוצר לעזי רש"י חלק שני, ירושלים תש"ס, עמ' 173 מספר 2369 וכן בשאר האזכורים). במקום נוסף כשהסביר שהכוונה היא "קבורת הזרוע", הוסיף: "אין קשר עם המלה הצרפתית 'זרוע', אלא עם המלה הגרמנית 'צלי בשר'" (עמ' 17 מספר 9). להלן נראה את הכתיב של רבינו פרץ: "ברצון".

5. ראו רש"י נדה ל, ב ד"ה אציליו – "אישילי"ש", ובאוצר לעזי רש"י – בתי שחי (aiseles, aisseles) (עמ' 176–177 מספר 2414).

6. מרפק בצרפתית הוא "coude" – "קוד"א, או "קווד"א" בלשון רבינו פרץ להלן (וכן ברש"י זבחים יח, ב ד"ה ולא למעלה: "מרפקן שקורא קוד"א", ובאוצר לעזי רש"י, עמ' 144 מספר 1934, code – מרפק). מקור המילה הוא בשפה הלטינית: "cubitus", ומכאן ההגייה "קובד"ו או "קובא" אצל ראשונים נוספים וכפי שנראה להלן שוב ושוב.

שהוא למעלה מן הקודא, סמוך לו יש בשר מכונס, היא קיבורת, והוא כנגד הלב (הלכות תפילין סי' ריג).

וכן כתב רבינו ירוחם: "ופירש רבינו תם שהוא בין הכתף ובין הפרק שבזרוע הנקרא קובד"ו בלע"ז, ויש שם גובה בשר ושם מניחן, מוטין מעט לצד ימין" (תולדות אדם וחוה, נתיב יט, חלק ה). וכ"כ רבינו משה מקוצי: "ויניח בזרוע, במקום קבוצת הבשר שיש שם, הנקרא קיבורת כדאמר התם על ידכה זו קיבורת, על שם קבוצת הבשר..." (ספר מצוות גדול, עשין כב). וכ"כ רבינו יצחק מקורביל הסמ"ק: "וצריך להניחה במקום גובה של זרוע, וזה בעצם שבין האציל שקורין קובד"ו ובין השחי שקורין שובק"י"⁷ (ספר מצוות קטן, סי' קנג).

וכ"כ הרמב"ם: "ושל יד קושר אותה על שמאלו על הקיבורית, והוא הבשר התופח [י"ג: התפוח] שבמרפק, שבין פרק הכתף ובין פרק הזרוע, שנמצא כשהוא מדבק מרפקו לצלעיו תהיה תפלה כנגד לבו, ונמצא מקיים 'והיו הדברים האלה... על לבבך' (דברים ו, ו)" (משנה תורה, הלכות תפילין ד, ב).⁸ וכ"כ רבינו מנחם: "ותפילה של יד צריך להניחה אחר קשר העצם הנקרא קולדי באותו בשר שתופח" (שם). וכ"כ הרשב"א בחידושו על הש"ס: "ידך זו קיבורת. פירוש, הבשר המכונס בזרוע בין המרפק, שקורין קובא, ובין הכתף" (עירובין צה, ב).⁹

רבינו חננאל אף הדגיש שמקום הקיבורת הכשר להנחה, יש בו מקום להניח שתי תפילין, כדברי הגמרא, ומקומו הוא באמצע הזרוע ולא דווקא בחצי הנוטה למרפק: "וגם בזרועו נמי יש בו מקום להניח שתי תפילין, פירוש קיבורת – הזרוע שכנגד בית השחי והיא בצעת א-דרע" (עירובין צה, ב). הרב יצחק ברדא כתב ששמע מהרב יוסף קאפח שפירוש המילים "בצעת א-דרע" הוא נפיחות של הזרוע, והיינו שכל המקום התפוח כשר להנחה (קובץ ויען שמואל ד, תשס"א, עמ' סה-פ; יצחק ירנן ז, סי' ה). כלומר, פיסת השריר או הבשר של הזרוע. אומנם המרדכי כתב: "ורבינו חננאל פירש

7. מקור המילה הוא בשפה הלטינית "subaxilla" (sub – מתחת, axilla – בית השחי).

8. וביאר רבי יוסף קארו בכסף משנה שם, שהרמב"ם סובר בזה כדעת התוספות והרא"ש, והוסיף ש"כן הסכימו כל הפוסקים, וכן המנהג פשוט", ולא הזכיר את שיטת ר"פ המכשיר רק בחצי התחתון של הזרוע, ושלא כדבריו בשו"ע.

9. וכ"כ ראשונים רבים נוספים בסתמא שמקום תפילין של יד הוא על הקיבורת דהיינו במקום הגבוה שביד בין המרפק לכתף, ולא הזכירו שום חילוק בבשר הקיבורת עצמו, בין חציו העליון לחציו התחתון, ומשמע מדבריהם שכל אורך הקיבורת כשר בשווה: החינוך (מצוה תכ"א); הסמ"ק (סי' קנג); תוספות רבי יהודה שיריליאון החסיד ברכות יג, ב; האשכול (מהדורת נחל אשכול כרך ב, הלכות תפילין כח, עמ' 89); רבינו יצחק בן משה האור זרוע (חלק א, תפילין סי' תקעו); רבינו אליעזר בן שמואל בעל היראים (סי' שצט); רבינו מנחם המאירי (בית הבחירה עירובין צה, ב); ועוד.

קיבורת – הזרוע שכנגד בית השחי והוי אמצעות הזרוע" (הלק"ט, הלכות תפילין רמז תתקסט), כלומר, אמצע הזרוע.

בירור דעתו של רבינו פרץ ופסיקת השו"ע והרמ"א

מנגד, על דברי ספר המצוות הקטן הנ"ל, ש"צריך להניחה במקום גובה של זרוע, וזה בעצם שבין האציל שקורין קובד"ו ובין השחי שקורין שובק"י", דהיינו שמקום ההנחה הוא בעצם שבין המרפק לבית השחי, כתב רבינו פרץ מקורביל בהגהותיו בשם השימושא רבה שלא כל מקום זה כשר, אלא רק חצי הזרוע הקרוב אל המרפק: "ומיהו אין כולו כשר להניח, כי אם חצי הזרוע של צד הקווד"א, כדאיתא בשימושא רבה: פלג זרוע" (הגהות על הסמ"ק, מצווה קנג). וחזר על דבריו בתוספות רבינו פרץ: "ולעניין של זרוע, הוי מקומן מחצי זרוע עד המרפק שהוא קוד"א, והיינו פלגא זרוע, והיינו הא דקאמר 'ידך זה קיבורת', פירוש בשר המכונס בין המרפק ובין הכתף, ובלע"ז ברצו"ן" (עירובין צה, ב).¹⁰

"שימושא רבה" הוא חיבור קצר על הלכות תפילין אשר מחברו לא ידוע אולם הוא מיוחס לתקופת הגאונים. הנוסח השלם הראשון של הש"ר הובא אצל הרא"ש בהלכות תפילין, ובפסקי הרי"ף על הלכות תפילין. ואכן ראשוני אשכנזי ראו בו חיבור חשוב, ציטטו את דבריו והרבו לדון בהם, ובספר התרומה הגדירו: "תיקון תפילין קדמוני". ועם זאת, הראשונים לא ראו בש"ר חיבור מחייב וכפי שכתב הרא"ש בעצמו: "הרבה דברים כתב בשימושא רבא שאין לסמוך עליהם", ובכמה מקומות אכן חלק.¹¹ בנדון דגן, חשוב לציין שרבינו פרץ מציין לגרסה שאינה בנוסח הש"ר שלפנינו. ועם זאת, נראה שעובדה זו כשלעצמה לא הקלישה את הדברים.

כדברי רבינו פרץ, הביא גם רבינו אלכסנדר הכהן באגודה את דברי השימושא רבה להלכה: "ידך זו קיבורת. פירש רבינו תם, גובה הבשר שבין בית השחי למרפק שקורין קוד"א, באותו חצי שלפנים כנגד הקו"דא, עיין בספר המצות קטן, ובשימושא רבה יש 'פלג דרע', שימה כנגד הלב" (האגודה מנחות לז, א).

את דעתו של רבינו פרץ הביא להלכה גם רבינו אהרן הכהן מלוניל בארחות חיים: "והיכן מניחין אותן? קושרן בשמאל על הקיבורת, והוא בשר התפוח שבין פרק

10. העולת תמיד ביאר ששיטת ר"פ בשם השימושא רבה, יסודה בדברי הגמרא שהתפילין צריכות להיות כנגד הלב, ומעל חצי הזרוע כבר אינו כנגד הלב: "ועל יד ממש ליכא למימר דכתיב 'לך לאות' ולא לאחרים לאות, ואי על יד ממש הא מתחזי לכולי עלמא, ובמקום אחר בזרועו ליכא, דבעינן 'דברים אלה על לבבכם... וקשרתם' שתהא שימה כנגד הלב, ומחצי עצם ולמעלה לאו נגד הלב הוא" (או"ח כז, א). כך ביאר גם הנצי"ב מוולוז'ין בהעמק שאלה קמה, ב.

11. עוד על שימושא רבה ראו אצל עזריאל הילדסהיימר בפתח מהדורתו לספר הלכות גדולות, ירושלים תשל"ב, עמ' מו-ג, "נספח: מבוא לשימושא רבה".

הכתף ובין פרק הזרוע שקורין קובדו. נמצא כשהוא מדביק מדבקו לצלעיו, תהיה התפילה כנגד הלב... כתב הרב רבינו פרץ שאין כל אותו הפרק כשר, כי אם החצי של האציל שקורין קובדו, כדאיתא בשימושא רבא" (חלק א, הלכות תפילין יד-טו, מהדורת אור עציון עמ' קכד).¹² וכך כתב המרדכי, לאחר שהביא את דעת רבינו תם ורבינו חננאל שמקום ההנחה הוא במקום התפוח שבאמצע הפרק שבין הכתף למרפק, שאין נראה כך לרבינו פרץ: "ורבינו חננאל פירש קיבורת – הזרוע שכנגד בית השחי והוי אמצעות הזרוע, ולא נראה לר"ץ" (הלק"ט, הל' תפילין רמז תתקסט). בראשי התיבות "ר"ץ" כוונתו לרבינו פרץ שמכונה פעמים רבות "ר"ץ" או "הר"ץ הכהן".

פסיקת השו"ע והרמ"א

בסימן כ"ז בסעיף א', כאשר הגדיר השו"ע את מקום ההנחה, לא הזכיר את דעתו של רבינו פרץ, אלא סתם שכל הקיבורת כשרה להנחה בשווה: "מקום הנחתן, של יד – בזרוע שמאל, בבשר התפוח שבעצם שבין הקובד"ו ובית השחי, ויטה התפילה מעט לצד הגוף, בעניין שכשיכוף זרועו למטה יהיו כנגד ליבו".

ואולם בהמשך הסימן, בסעיף ז' בדין אדם שיש לו מכה על השריר, הביא את דברי רבינו פרץ להלכה, שהמקום הכשר הוא בחצי התחתון של העצם בלבד: "אף על פי שיש לאדם מכה במקום הנחת תפילין – יניח תפילין, כי מקום יש בזרוע להניח שתי תפילין, כי העצם הסמוך לבית השחי, מחציו עד הקובד"ו, הוא מקום הנחת תפילין".

גם הרמ"א כתב את דברי רבינו פרץ להלכה: "וצריך להניח בראש העצם הסמוך לקובד"ו אבל לא בחצי העצם שסמוך לשחי" (כז, א). וביארו האחרונים ש"בראש העצם" פירושו בגובה הבשר שבעצם, והיינו על השריר, אך רק על חלקו שבחצי התחתון של הזרוע וכפי שמסיים "אבל לא בחצי שסמוך לשחי". וכפי שביאר הב"י בבדק הבית (מג"א, כז, ב, משנ"ב כז, ד).¹³ מבואר אם כן שגם השו"ע וגם הרמ"א הביאו להלכה את דברי רבינו פרץ.¹⁴

12. וכן הביאה להלכה בספר כל בו, המיוחס לרבינו אהרן הכהן מלונלי: "והיכן קושרן ומניחן בשמאל? על הקיבורת והוא הבשר התפוח שבין פרק הכתף ובין פרק הזרוע שקורין קוברי, נמצא כשהוא מדביק מרפקו לצלעיו תהיה התפילה כנגד לבו, לקיים מה שנאמר (דברים ו, ו) 'והיו הדברים האלה על לבבך'. והרי"ף [צ"ל: והר"ף] ז"ל כתב שאין כל אותו הפרק כשר כי החצי של צד האציל שקורין קוברי, כדאיתא בשימושא רבה" (כל בו, סי' כא). אגב יש מהדורות שנכתב בהן: "כדאיתא בשמות רבה", טעות שנגרמה כפי הנראה מפתחת ראשי התיבות "ש"ר" (ראו הערת ר"ד אברהם במהדורות, תש"ן, עמ' תנט הע' 149).

13. אומנם יש לציין שהחיד"א כתב שהרמ"א לא סובר כחילוק זה שרק על השריר כשר, אלא על כל חצי הזרוע התחתונה וכפשוט לשון ר"פ. וז"ל: "מור"ם [רבינו הרמ"א, א"ב] לא ראה ספר בדק הבית שלא נדפס בימיו, ואיהו גופיה לא נתעורר בזה לא בדרכי משה ולא במפה, דהוה ליה לאשמועין בהדיא חידוש זה" (מחזיק ברכה כז, ד). 14. ועי' להלן הע' 23.

בירור סוף המקום הכשר להנחה

מפשט לשון רבינו פרץ שכתב שאין כשר כי אם "מחצי הזרוע עד המרפק", הבין הבית יוסף שלשיטת רבינו פרץ המקום הכשר להנחה הוא עד המרפק, אפילו מתחת למקום השריר, ולכן כתב: "ואין לסמוך על זה להכשיר להניח בו תפילין בכל חצי הזרוע, כי אם במקום התופח כלשון הרמב"ם ורבינו, שהוא כלשון הגמרא 'זו קיבורת'" (בדק הבית א"ח כז, א). דהיינו, להלכה אין לסמוך על רבינו פרץ להקל להכשיר הנחת תפילין בחלק הזרוע הסמוך למרפק ומתחת לשריר, אלא מתחשבים בדעתו רק להחמיר – ההנחה כשרה רק על מקום השריר שבחצי התחתון של הזרוע.¹⁵

אומנם לכאורה יש סתירה בדברי השו"ע, שכן לגבי אדם שיש לו מכה על השריר, הביא את רבינו פרץ כלשונו: "אף על פי שיש לאדם מכה במקום הנחת תפילין – יניח תפילין, כי מקום יש בזרוע להניח שתי תפילין, כי העצם הסמוך לבית השחי מחציו עד הקובד"ו הוא מקום הנחת תפילין" (כז, ז). בפשטות, משמע שמקום ההנחה הכשר הוא גם מתחת לשריר עד המרפק ממש. ואם כן יש סתירה בדברי רבי יוסף קארו, שכן בבית יוסף כשהביא את דברי רבינו פרץ, סייג בבדק הבית שאין לסמוך על דבריו לקולא וממקום השריר ומטה פסול להנחה, ואילו בשו"ע משמע שהמקום הכשר הוא עד המרפק ממש.

הגר"א (כז, ז) ביאר: "כי העצם כו'. לשון המחבר, וכמו שכתוב בהגהת סמ"ק, וטעה בהבנתו. אבל בבדק הבית חזר בו, וכן משמע שם בעירובין שבקיבורת עצמו יש בו להניח שתי תפילין, שאמר: הכי קאמר, מקום כו', תנא דבי כו', וכמו שכתבנו לעיל בסעיף א, עיין שם". במילים אחרות, בסעיף ז' השו"ע טעה בהבנת רבינו פרץ להכשיר עד המרפק ממש, ובבדק הבית – שכידוע נכתב בידי רבי יוסף קארו באחרית ימיו – חזר בו, ועיקר שיטתו היא כדבריו בבדק הבית שכשר רק על הבשר התפוח שבחצי התחתון.

המג"א (כז, ב), מחמת סתירה זו, ביאר שגם רבינו פרץ עצמו סובר שמקום ההנחה הוא רק על השריר, ומה שכתב מחצי הזרוע עד המרפק, היינו שניתן להניח רק על השריר שנמצא במקום זה, ולא על השריר שבחצי העליון של הזרוע, ולא כמו שפירש את דבריו בדק הבית, ולכן העתיק בשו"ע בסעיף ז' את לשונו לגבי אדם שיש לו מכה במקום הנחת תפילין. כך ביארו את השו"ע רוב האחרונים, ומהם המהריק"ש (ערך לחם

15. ומסתבר שכך דעתו של ר"פ עצמו, וכפי שכתב המגן אברהם (להלן), שהרי דבריו מוסבים על הסמ"ק שכתב שמקום ההנחה הוא הקיבורת, ועל כך הוסיף ר"פ שרק בחצי הסמוך למרפק. וכך משמע שסברו הראשונים שהביאו את ר"פ להלכה, והגדירו שמקום ההנחה הוא בבשר התפוח שבין המרפק לכתף, ועל זה כתבו שלר"פ המקום המדויק הוא בחצי התחתון של מקום זה.

כז, עולת תמיד (כז, א), פרי מגדים (כז, ב), שולחן ערוך הרב (כז, ב), משנה ברורה (כז, ד), וכ"כ המלבי"ם (ארצות החיים כז, א).¹⁶

מנגד יש שהבינו את רבינו פרץ כהבנת הבית יוסף בבדק הבית, שהמקום הכשר להנחה הוא אף מתחת לשריר עד המרפק ממש, וקיבלו את דבריו להלכה. כך דעת הלבוש כז, א (אומנם לא ציין במפורש שמקור דבריו מרבינו פרץ):

יניחנה בגובה הבשר, שבפרק שבין הקנה [האמה, א"ב] לכתף... ועוד דילפינן לה במה מצינו שתפילין של ראש על זה הדרך "אמרה תורה הנח תפילין בראש והנח תפילין ביד" (מנחות לז, ב), מה מקום הנחת תפילין בראש ממקום הנמוך שבראשו עד מקום גובה הראש... הכי נמי בשל יד ממקום הנמוך שבידו עד מקום הגובה, והוא בזה המקום מתחילת הפרק ששם הוא נמוך ומשופע והולך וגבה עד חציו, כן הוא שיעור הנחתן גם כן עד הגובה, והוא מן הקובדו, שקורין עלפוגי"ן בלשון אידיש,¹⁷ בפנים הפרק מתחלתו עד חציו, אותו הפרק ולא יותר... אף על פי שיש לאדם מכה בזרועו... יניח תפילין למטה ממנו [מגובה הבשר, א"ב] סמוך לקובדו, דהא מחצי העצם הסמוך לשחי הוא מקום תפילין עד הקובדו, והוא שיעור לשתי תפילין.

וכ"כ המאמר מרדכי (כז, א) שכוונת רבינו פרץ להכשיר אפילו מתחת לשריר עד המרפק, ואף הוסיף לבאר שכך דעת השו"ע, וכפשט דבריו בסעיף ז' לגבי מי שיש לו מכה במקום הנחת תפילין על השריר, שיכול להניח גם תחת השריר עד המרפק ממש. וזהו שאמרו שיש מקום ביד לשתי תפילין, ואם המקום המותר הוא רק השריר שבחצי התחתון של הזרוע, אין שם מקום לשתי תפילין. ומה שכתב בבדק הבית שרק על השריר כשר ולא מתחת, ביאר המאמר שאינם להלכה משום שבשו"ע חזר בו.¹⁸

16. כך הבינו רוב האחרונים את דברי המג"א שמתרץ את הסתירה בדברי השו"ע, שדבריו בדין פצע בקיבורת, מוסבים רק על מקום השריר שבחצי התחתון. וכ"כ למעשה לבושי שרד כז, א; יד אפרים כז, א; חיי אדם (תפילין יד, י); בן איש חי (חיי שרה ש"ר, ו); ועוד. אומנם במחצית השקל (כז, א) פירש שהמג"א נשאר בצ"ע על הסתירה בדברי השו"ע, וביאר שכוונת המג"א היא לתרץ את ר"פ מקושיית בדק הבית, שלא מסתבר שיחלוק על כל הראשונים ויתיר להניח מחוץ למקום השריר. בערוה"ש (כז, ג) ביאר שהשו"ע סמך על מ"כ בסעיף א' שמקום ההנחה הוא על השריר בלבד ("בבשר התפוח שבצד שבין הקובדו ובית השחי"), ולכן בסעיף ז' העתיק את לשון ר"פ וסמך על מה שביאר בסעיף א' שכמוכן גם בחצי הזרוע היינו דווקא על מקום השריר.

17. מרפק ביידיש הוא "עלנבוגן" (או כלשון שולחן ערוך הרב להלן: "אולעמבוגין"). זאת בהתאם לשפה הגרמנית "Ellenbogen" (Ellen – זרוע, bogen – כיפוף).

18. יש לציין שמלשון ר"פ בתוספותיו, "מקומן מחצי זרוע עד המרפק" (עירובין צה, ב), משמע שסובר כפי שהבינוהו הלבוש והמאמר, שמקום ההנחה עד המרפק ממש, ולא כמו שפירשוהו המג"א ודעמיה.

קושיות על שיטת רבינו פרץ

חידושו לכאורה של רבינו פרץ, כפי שהבינוהו רוב האחרונים, שניתן להניח רק על השריר שנמצא בחציה התחתון של הזרוע, ולכן בכל השריר, מעורר כמה קושיות. ראשית, הגמרא ורוב ככל הראשונים לא סייגו שמקום ההנחה דווקא על השריר שבחצי התחתון של הזרוע, אלא סתמו שכל מקום הגובה שבין המרפק לכתף כשר, משמע שכל הקיבורת כשרה בשווה, וכלשון הגמרא שכל הקיבורת כשרה – "ידך זו קיבורת". ויש שאף הדגישו שמקום הקיבורת הוא אמצע הזרוע (ר"ח, עירובין צה, ב), או "סמוך לכתף" (רש"י, מנחות לז, ב). ומניין לרבינו פרץ חילוק זה רק על סמך פירוש שחידש בדברי השמושא רבה? כלומר האם סבר רבינו פרץ שהשמושא רבה חידש דין מסברתו או מאיזו מסורת עלומה שעברה אליו? וכך תמה בביאור הלכה (כז, א, ד"ה בראש העצם).

שנית, לפי הגמרא מקום ההנחה צריך להיות באופן ש"תהא שימה כנגד הלב", ועיקר הלב אינו נמצא כנגד החצי התחתון של הזרוע, אלא כנגד אמצע הזרוע או מעט גבוה יותר כנגד הדדים (וכפי שהדגישו בעלי התוספות מנחות לז, א ד"ה קיבורת, "שתהא שימה כנגד הלב, והיינו כנגד הדדים"). בנוסף לכך, אמרו חכמים: "מקום יש ביד שראוי להניח בו שתי תפילין" (עירובין צה, ב), ולשיטת רבינו פרץ שמצמצם בכמחצית את מקום ההנחה קשה, כיצד יהיה מקום להניח שם שתי תפילין (בפרט לאחרונים שפירשו את דבריו על מקום הקיבורת שבחצי התחתון בלבד). התמיהה מתעצמת בנערים צעירים, שרוב ככל השריר נמצא מעל המחצית התחתונה של הזרוע.¹⁹

דעת הגר"א – השימושא רבה לא חלק על יתר הראשונים

כאמור לעיל, הגר"א בביאורו על השו"ע (כז, א) הקשה על הבנת רבינו פרץ את דברי השימושא רבה ש"פלג זרוע" פירושו חצי הזרוע לצד המרפק, היינו שרק הקיבורת שנמצאת בחצי התחתון של העצם כשרה להנחה. עיקר תמיהתו היא, מניין לרבינו פרץ לחלק בין החצי התחתון של השריר לחצי העליון, שהרי פשט הגמרא והראשונים שכל מקום הקיבורת כשר בשווה. לכן כתב הגר"א שאין כוונת השימושא רבה חצי זרוע בדווקא, אלא כחצי, כלומר שרק מקצת הזרוע כשר להנחה ולא כל הזרוע בין הכתף למרפק, והיינו מקום הקיבורת בלבד, ולא החלקים שמעליה ומתחתיה, אך

19. במיוחד לפי השימושא רבה הסובר, כידוע, ששיעור התפילין גדול מאד – הבית לפחות שתי אצבעות. תמיהה זו פחות קשה לשיטת הלבוש והמאמ"ר הסוברים שלר"פ מקום ההנחה הוא בכל המחצית התחתונה של הזרוע.

לעולם כל הקיבורת כשרה בשווה. והוסיף שבכך מובנים דברי הגמרא שיש מקום בזרוע לשתי תפילין.²⁰

באופן דומה כתב רבי סעדיה, תלמיד הגר"א, בשם רבו, ש"פלג זרוע" מתייחס לכל מקום הקיבורת (השריר), ו"פלג" פירושו שהקיבורת עצמה היא חצי מהמרחק שבין הכתף למרפק, כאשר רבע מעליה ורבע מתחתיה פסול להנחה: "מקום תפילה של יד – פלג זרוע. פירוש פלג האמצעי, לאפוקי רובע זרוע למעלה, ורובע זרוע למטה" (מעשה רב, תפילין אות כא).²¹ באופן זה מתיישבים דברי השימוש רבה עם יתר הראשונים שמבואר מדבריהם שכל מקום הקיבורת כשר להנחה.²²

שיטות האחרונים

מדברי אחרונים רבים עולה שהעיקר להלכה הוא כסתימת הראשונים שמקום ההנחה הוא כל המקום התפוח, ומה שכתבו כרבינו פרץ להניח דווקא על השריר בחצי התחתון של הזרוע, היינו דווקא לכתחילה, אך כאשר יש קושי בכך מחמת מכה או פצע, או כאשר התפילין גדולות יותר ממקום זה, וכיוצא בזה²³ – ניתן להניח גם על החצי העליון בברכה, ובלבד שיהיה על הקיבורת.²⁴

כ"כ הנצי"ב מוולוז'ין: "ואם כן כשר בכל הקיבורת, ומכל מקום לכתחילה מצוה בתחילת הקיבורת שהיא שימה נגד הלב... מדאיתא שם רב אחא מכין ומנח להו בהדיה לביה (מנחות לז, ב). ומשום הכי הביא הרי"ף ורמב"ם דרשה דתהא תפילין נגד ליבו (שם), ללמד דכל שהוא מכוון יותר נגד הלב עדיף, וזהו תחילת הקיבורת" (העמק שאלה פרשת עקב קמה, ג). דהיינו, שמעיקר הדין כל הקיבורת כשרה להנחה, אך

20. רבי אליעזר לנדא בדמשק אליעזר (הודפס בתרכ"ח. על ביאור הגר"א כאן), כתב שאף יש ראייה שאין הלכה כר"פ, מהגמרא האומרת "אין לו זרוע פטור מהתפילין" (מנחות לז, א). אם נכונים דברי ר"פ, היתה הגמרא משמיעה לנו חידוש גדול יותר, שאפילו אם החצי העליון של הזרוע נשאר – פטור מתפילין. וכ"כ רבי צבי כץ הנחת צבי (כז, א).

21. רבי נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו, בביאורו למעשה רב שם, כתב שלפי המעשה רב, "פלג זרוע" היינו שהקיבורת אכן חצי זרוע ממש, ולא כביאורו על השו"ע ממנו משמע שחצי לאו דווקא אלא שרק מקצת כשר (מעשה רב, מהדורת ר"י זלושינסקי תשע"א, עמ' לב-לג).

22. רוב האחרונים ביארו את הגר"א כמבואר למעלה, שכל מקום הבשר התפוח כשר ואף מה שמעל חצי הזרוע, מהם המשנ"ב (ביאור הלכה כז, א ד"ה בראש) ובן איש חי (חיי שרה ש"ר ו). אומנם כפי שיובא להלן חלק מהאחרונים ביארו שלדעת הגר"א כל הזרוע מוגדרת כקיבורת הכשירה להנחה (ערוה"ש כז, א-ד; כף החיים כז, ג-ד; דמשק אליעזר כז, ה).

23. וכן המעוניינים להניח תפילין של רש"י ור"ת יחד.

24. כאן המקום לציין שיש אחרונים שפירשו שהשו"ע סובר כמו הגר"א, שכל מקום הקיבורת כשר להנחה לכתחילה, וכפשוט דבריו בכסף משנה (תפילין ד, ב). ופירשו את דבריו באופנים שונים. כ"כ רבי אליעזר חזן (עמודי הארזים על היראים, סי' טז אות ה, אהבת שלום תשמ"ג, עמ' קיד-קטו), הרב מאיר מאזוז (משנה ברורה עם איש מצליח, סי' כז ערה ו, איש מצליח תשפ"ה, עמ' לו); הרב יעקב משה הלל (שו"ת וישב הים ב, ד), הרב יצחק ברדא (שו"ת יצחק ירנן ז, ה); הרב שאול דוד בוצ'קו (שולחן ערוך כפשוטו, כז, א; ז).

לכתחילה מצווה להניח בתחילת המקום התפוח, דהיינו בחצי התחתון של העצם, שכן התפילין מכוונות יותר כנגד הלב.

וכ"כ המשנ"ב שאם יש לו תפילין גדולות, אפשר שיגיעו אל מקום השריר שבחצי העליון של הזרוע, ויכול לברך על הנחה זו, אך הוסיף שלכתחילה מוטב להימנע מלהניח תפילין כאלו משום שבכך נאלץ להניח במקום שאין להניח לשיטת השו"ע והרמ"א המחמירים כרבנו פרץ: "...על כן נכון למנוע מלהניח תפילין גדולים כי ע"פ הרוב מצוי בתפילין גדולים שסוף הקציצה מונחת למטה ממקום הקיבורת, אם לא שיקשרם לכתחילה בחצי העצם העליון, וגם זה לא נכון להקל לכתחילה בזה אחרי דדעת המחבר ורמ"א להחמיר בזה. אך אם אין לו כי אם תפילין גדולים, טוב יותר שיקשרם בחצי העצם העליון במקום שנמצא עדיין בשר התפוח ויצא בזה על כל פנים דעת הגר"א ושאר פוסקים, ממה שיהיו מונחים למטה ממקום הקיבורת ולא יצא בזה אליבא דכולי עלמא, וגם הברכה יהיה לבטלה" (כז, ד).²⁵

וכ"כ הבן איש חי: "...יניחו בחצי הסמוך לפרק האמצעי במקום בשר הגבוה שבו... דלכתחילה צריך לחוש לסברת הפוסקים דסבירא להו בחצי השני לא יניח תפילין אפילו על בשר הגבוה המגיע שם, ולכן הלוּבש רש"י ורבנו תם ביחד יזהר לעשותם קטנים כדי שיוכל להניחם על בשר תפוח שבחצי הראשון של הפרק, והיכא דלא אפשר בהכי יש לסמוך על סברת הגאון רבי אליהו מוילנא ז"ל הנזכר, דסבירא ליה כל בשר הקיבורת ראוי להניח בו תפילין" (חיי שרה שנה ראשונה, אות ו).²⁶

בדומה לכך הביא הרב ירחמיאל דוד פריד בשם הרב יוסף שלום אלישיב, שאין להטריח ולעורר לקנות תפילין קטנות, ואין לחשוש אם חלק מהתפילין תהיינה על השריר שבחצי העליון של הזרוע, שהרי לגר"א ולרבים מן הפוסקים ניתן להניח שם בברכה. והוסיף ששמע מהרב שלמה זלמן אוירבך ש"יש להניח תפילין כמו שנהגו בדורות הקודמים ולא לחשוש לחדשות, ואמר שעדיין יש בידינו את התפילין של החפץ חיים זצ"ל, וגדולות היו, ודי לנו אם עיקר התפילין מונחים על חצי התחתון" (מעדני שלמה, ירושלים תשע"ו, תפילין אות ב, עמ' ג).

אמנם, לצד הפוסקים שראינו עד כה, הסוברים שניתן לצאת ידי חובה בהנחה על כל המקום התפוח (השריר) בלבד, ישנה דעה ייחודית של ערוך השולחן (כז, א-ד) המרחיבה את מקום ההנחה הכשר. אלו דבריו:

25. צ"ע מדוע כתב המשנ"ב שלמטה מהשריר "לכולי עלמא" אין יוצאים ידי חובה, שהרי לעיל למדנו שלדעת הלוּבש והמאמר מרדכי, ניתן להניח שם לכתחילה, וכך פירשו את ר"פ, וכך פירש במחזיק ברכה את דעת הרמ"א. 26. וכ"כ הרב בן ציון אבא שאול (אור לציון ב, פ"ג, ב; מכון אור לציון תשנ"ג, עמ' לא-לב) והרב משה מרדכי קארפ (הלכות יום ביום תפילה א, פרק יא, קיד; ירושלים תשע"ח, עמ' תקט והע' 201).

וכך דרשו חז"ל שם "ידך זו קיבורית", כלומר מקום קבוצת בשר, דבעצם הזה [הזרוע, א"ב] יש הרבה יותר בשר מהעצם שאחר פיסת היד עד הקובד"ו [מכף היד עד המרפק, א"ב]... ודע דמסתימת לשון הש"ס והפוסקים משמע להדיא דכל עצם זה שבין הקובד"ו ובית השחי כשר להנחת תפלין, וכן מבואר מלשון הטור שכתב בגובה הבשר שבפרק שבין הקנה לכתף עכ"ל. אבל רבינו הבית יוסף בספרו הגדול הביא מסמ"ק דלא כל עצם זה כשר אלא החצי שלצד הקובד"ו וגם זה לא בכל מחציתה כי אם במקום התפוח שם וע"פ זה כתב בשו"ע בבשר התופח שבעצם שבין הקובד"ו ובית השחי עכ"ל... וכן הוא מנהג העולם להניחה לא בהתחלת עצם זה, כי אם מעט בגובה... אמנם אחד מרבותינו האחרונים [הגר"א סק"א] האריך לחלוק על כל זה ומביא ראיות ברורות דכל עצם זה שבין הקובד"ו ובין בית השחי כשר להנחת תפלין. וזה שהביאו ראיה משימוש רבה שכתב "פלג זרוע" – וודאי כן הוא, דמכל היד היא פלג... ומרש"י שם משמע להדיא כהגר"א, שכתב גובה קיבורית דהוא אצל הכתף עכ"ל, וכך משמע מלשון הש"ס שם, דכל העצם הזה מקרי גובה שביד, והיא כולה כנגד הלב. וכך משמע מלשון ר"ת בתוספות ורא"ש, ע"ש. ונלע"ד ברור דמי שיש לו מכה במקום הנחת תפלין לפי דברי השו"ע, יכול בפשיטות לסמוך על דיעה זו ולהניחה למעלה ממחציתה של עצם זה, וכן יש להורות ודו"ק.

ערוך השולחן דקדק מלשון הראשונים והגר"א, שלהלכה כל הפרק שבין המרפק לכתף נחשב כמקום הקיבורת ולא רק מקום השריר, הואיל וכולו נחשב כמקום קיבוץ בשר, שהרי בכל שטח זה יש יותר בשר ביחס לפרק האמה (בין כף היד למרפק). והוסיף שזו כוונת הגר"א בדברי השימושא רבה "פלגא דזרוע", שמקום ההנחה הכשר הוא חצי מכל היד (מכף היד עד הכתף), ואם כן כל פרק הזרוע כשר. ואף דקדק כך מלשון רש"י שכתב שמקום הקיבורת סמוך אל הכתף, ואף שציין שמנהג העולם כמו השו"ע והרמ"א להניח רק על הקיבורת ממש דהיינו על השריר, כך הורה למעשה ערוה"ש במקום הצורך.

וכך ביאר את דברי הגר"א גם בכף החיים, ש"כל הבשר התפוח שעל כל הפרק בין הקובד"ו ובין בית השחי כשר לתפילין... אפילו אם נקטעה [היד, א"ב] למעלה מן הקבורת, יש להניח שם תפילין במקום שנשאר באותו העצם" (כז, ג-ד). וכך ביאר את הגר"א גם רבי אליעזר לנדא בדמשק אליעזר (כז, ה), אומנם יש לציין ששיטה זו קשה מעט, בפרט לאור המבואר במעשה רב שנזכר לעיל, שם מוכח להדיא שכוונת הגר"א הייתה להכשיר רק את מקום הקיבורת עצמה ולא את כל הזרוע.

מבואר אם כן שלדעת הנצי"ב, המשנ"ב, בן איש חי, הגרש"ז והרב אלישיב ועוד, דברי רבנו פרץ כהננת בדק הבית הם חומרה, ומקום ההנחה הכשר הוא על המקום

התפוח כולו אף בחלק שבחצי העליון של הזרוע. יחד עם זאת חשוב לומר שאחרונים רבים כתבו להלכה שלכתחילה יש להניח כרבינו פרץ כפי הבנת בדק הבית – על מקום השריר שבחצי הזרוע התחתונה. כך כתבו המגן אברהם (כז, ב), עולת תמיד (כז, א), שולחן ערוך הרב (כז, ב), המלבי"ם (ארצות החיים כז, א),²⁷ משנה ברורה (כז, ד), כף החיים (כז, ג) ועוד.²⁸ בחלק הבא נציע שאולי אף רבנו פרץ לא התכוון לחלוק על יתר הראשונים אלא הסכים עם דבריהם שמקום הקיבורת כולו כשר להנחה לכתחילה.

יישוב דברי רבינו פרץ עם יתר הראשונים

רבנו פרץ מבאר את הראשונים – הקיבורת בחצי התחתון של הזרוע

כדי ליישב את הקושיות על שיטתו של רבינו פרץ, ניתן לבאר שמה שכתב "הוי מקומן מחצי זרוע עד המרפק שהוא קוד"א", אין כוונתו שמקומן דווקא בחצי המדויק של הזרוע ולא למעלה מכך, אלא פירוש דבריו הוא שניתן להניח על מקום הקיבורת – הבשר התפוח כולו, וכיתר הראשונים, ונקט "מחצי זרוע" משום שרוב מקום הבשר התפוח בדרך כלל נמצא בחלק התחתון של הזרוע (ולאו דווקא בחצי ממש), ולא התכוין לדקדק בזה ולאסור להניח קצת מעל החצי במקום שבשר הקיבורת מתפשט לשם. ובאומרו "חצי הזרוע" כוונתו למקום הקיבורת.

כך מדויק בדברי עצמו במקום אחר: "מקומן מחצי זרוע עד המרפק שהוא קודא, והיינו פלגא דזרוע – והיינו הא דקאמר ידך זה קיבורת, פירוש בשר המכונס בין המרפק ובין הכתף" (תוספות רבנו פרץ עירובין צה, ב, שלא היה מוכר לאחרונים). מבואר אם כן שלדעתו "פלגא דזרוע" הוא הקיבורת, מקום הבשר התפוח. ואם כך רבינו פרץ לא חולק על יתר הראשונים הסוברים שכל מקום הקיבורת כשר, אלא רק מבאר שמקום הקיבורת הוא בחצי התחתון של הזרוע.

כתירוץ זה עולה מדברי שולחן ערוך הרב (כז, ב) שהגדיר שהקיבורת עצמה היא חצי הפרק שבין המרפק לכתף, כלומר שהקיבורת נמצאת בחצי התחתון של הזרוע: "צריך להניחה בגובה הבשר שבפרק הזרוע שבין המרפק, שקורין אולעמבוגין בלשון אידיש, להכתף וזה המקום נקרא קיבורת, אבל לא יניחנה למעלה מהקיבורת – דהיינו שלא יניחנה למעלה מחצי הפרק שבין המרפק לכתף..."²⁹.

27. עוד הוסיף המלבי"ם שמוכרחים לומר כ"פ, שאם נאמר שכל השריר כשר אזי יש שם מקום להניח בו שלוש תפילין ולא שתיים (המאיר לארץ, אות ז, במהדורת תרכ"א, דף טז, ב-ז, יז, א).

28. אומנם החיי אדם כתב שבמקום הצורך אכן ניתן להניח על מקום הקיבורת שבחצי העליון של השריר, אך מתוך חשש לשיטת בדק הבית בהבנת ר"פ, הוסיף שהמניח שם לא יברך (תפילין כלל יד, אות י). וכ"כ הרב עובדיה יוסף והוסיף שיש להיזהר מאד שאפילו חלק קטן מהתפילין לא יהיה מעל חצי הזרוע, ואם יברך באופן כזה ברכתו לבטלה (יחווה דעת ה, ג).

29. מעין יישוב זה מבואר גם בביאור הלכה (כז, א): "ועזרני ה' שמצאתי בספר התרומה... כתב וז': הלכך

פירוש זה עולה יפה גם בדברי רבנו חננאל שהובאו לעיל, שכתב שהקיבורת היא באמצע הזרוע, משום שניתן לומר שעד סביב אמצע הזרוע מגיעה הקיבורת, כלומר מאמצע הזרוע ומטה זו הקיבורת (וכך אכן פירש בעמודי ארזים ס' טז). ובפרט לתרגום הרב קאפח ברבינו חננאל, שלא תרגם אמצע הזרוע אלא נפיחות הזרוע, והיינו שכל המקום הנפוח כשר להניח.

המדידה היא מהכתף ולא מבית השחי, ומתבצעת כשהיד ישרה

כדי שרוב מקום הבשר התפוח יהיה בחצי התחתון של הזרוע נדרשים שני דברים. האחד שמדידת אורך הזרוע תתבצע מהכתף אל המרפק, כך שנקודת החצי גבוהה יותר, ולא מבית השחי אל המרפק. והשני שמדידת הקיבורת תתבצע כאשר היד בתנוחה ישרה, כך שהקיבורת תתרחב לעבר המרפק.

לגבי הנקודה הראשונה, כבר אצל רבינו פרץ עצמו, שהוא מקור החידוש שיש להניח בחצי התחתון של הזרוע, מבואר בתוספותיו (עירובין צה, ב) שהזרוע היא בין המרפק לכתף, ואם כן כשדיבר על חצי הזרוע ודאי שכוונתו שהמדידה נעשית מהכתף למרפק. וכ"כ למעשה בשולחן ערוך הרב, שגם לפי רבינו פרץ יש לחשב את חצי הזרוע הכשרה להנחת תפילין של יד מהכתף ולא מבית השחי: "בגובה הבשר שבפרק הזרוע שבין המרפק... להכתף, וזה המקום נקרא קיבורת, אבל לא יניחנה למעלה מהקיבורת, דהיינו שלא יניחנה למעלה מחצי הפרק שבין המרפק לכתף..." (כז, ב). וכ"כ מפי הרב נסים קרליץ לגבי "נערי בר מצוה שעדיין גופם וידם קטנים, ובשר התפוח שלהם נמצא לכאורה בחלק העליון של היד... משערין ממקום הכתף שהוא תחילת היד עד המרפק" וכו' (חוט שני, תפילין כז, ג, עמ' קג).³⁰

בנוסף, גם הראשונים שנקטו שמקום הקיבורת הוא בין המרפק לבית השחי,

בעצם העליון יניח תפילין הוא הנקרא זרוע והוא יד דאורייתא, וסמוך לפרק של האציל קצת – יניחם, כי שם היא קיבורת... עכ"ל. הנך רואה לעין דעת ספר התרומה, דהתפשטות בשר הקיבורת הוא רק סמוך לקובד"ו, ולא מצינו למי מהראשונים שיחלוק עליו בדבר זה התלוי בסברא לבד ובגילוי מלתא, ולפי זה פשוט הוא דסובר הרמ"א והשו"ע... דהקיבורת לא נתפשט כי אם עד מקום שמחצי עצם ולמטה...". כלומר, על פי דקדוקו בלשון ספר התרומה כתב הביה"ל שכל מקום הקיבורת, הבשר התפוח, הוא סמוך למרפק, דהיינו בחלק התחתון של הזרוע. וזו ממש כוונת דברי ר"פ שמקום הקיבורת הוא בחצי הזרוע עד המרפק. כלומר אין מחלוקת בין הראשונים לר"פ, ובאמת כל הקיבורת כשרה להנחה, אלא שרובה ככולה נמצא בחצי התחתון של העצם. אומנם ציין הביאור הלכה שבפועל השו"ע והרמ"א פוסקים להלכה שרק עד חצי הזרוע כשר, ובקיבורת שמעל חצי הזרוע אין להניח.

30. וכך מובא בשם הרב חיים קניבסקי שהמדידה מהכתף: "ומסתבר יותר דמודד מבחוץ (היינו מהכתף, ולא מבית השחי בפנים, א"ב) כיון דהתם הוא מקום הנחת תפילין, והוסיף רבינו שליט"א דמה שכתב בשו"ע (כז, א) עד בית השחי היינו כנגד בית השחי" (דעת נוטה ג – תפילין, ס' רלט). אומנם יש לציין שברשימות תלמידי הרב שלמה זמן אורבר נמסר מפיו "ומדידת אורך העצם היא מצידה הפנימי של העצם שכלפי הגוף [כלומר מבית השחי, א"ב], ולא מבחוץ" (הליכות שלמה – תפילה, פרק ד דבר הלכה הע' לט, עמ' נד).

נראה שכוונתם היא למדידה מהצד החיצוני של בית השחי, דהיינו מהכתף, וראיה לכך מדברי הראשונים עצמם, שמצינו בדבריהם לשונות מתחלפים, פעמים כתבו שמודדים מהכתף ופעמים מבית השחי, ומשמע שהתכוונו לאותו המקום. כך מוכח מדברי רש"י, שבמקום אחד כתב "קיבורת – דהוא אצל הכתף" (מנחות לז, ב), ובמקום אחר כתב "בגובה הזרוע רחוק מן האציל מעט" (ערכין יט, ב), ואציל פירושו בית השחי. וכן מוכח מהראשונים שציטטו את רבינו תם, שיש כתבו בשמו שהגדרת המקום היא "בין הכתף ובין המרפק" (רא"ש תפילין יח), ויש כתבו בשמו "בין בית השחי למרפק" (תוספות מנחות לז, א). ועוד יש לומר שגם אם כוונת מיעוט הראשונים שכתבו שהמדידה היא מבית השחי, לומר שמודדים מבית השחי ממש, מסתבר לפרש דבריהם באופן שלא ירחיב את המחלוקת, שכוונתם לאותו השיעור כפי שמודדים מהצד החיצוני של בית השחי – מהכתף, שכן כאשר מרימים את היד בצורה מאוזנת, הכתף ומרכז בית השחי מקבילים זה לזה.

ולגבי נקודה השניה, הרי שמסתבר לומר שיש למדוד את הקיבורת כאשר היד כמעט ישרה וכדרך תנוחה הטבעית והרווחת של היד, באופן זה מקום השריר ארוך יותר ומתפשט לעבר המרפק.

כך ביאר הראי"ה קוק, ששאל "אם לשער מקום הקיבורת, דהיינו התפוח, לענין תפילה של יד, כשהיד פשוטה, שאז השיעור הוא גדול, או כשהיא כפופה, שאז השיעור הוא קטן", והשיב: "ונראה דאם רוב התפילין של יד הוא במקומה גם כשהיא [היד, א"ב] פשוטה, יש לומר אולי מן התורה הוי רובו ככולו אפילו בשיעורים... דהוי דרבנן המיעוט הנותר שיהיה דוקא במקומו. ויש לומר דבמידי דרבנן משערים מצב האבר לקולא" וכו' (שו"ת אורח משפט סי' ד; קבצים מכת"ק א, פנקס ראשון ליפו – מילואים, לטו, עמ' קס). דעתו שמשערים את גודל הקיבורת כאשר היד פשוטה ולא כפופה, והטעם לכך הוא שמדין תורה רובו ככולו, ולכן אם הניח את רוב התפילין על הקיבורת כשר, ורק מדברי חכמים אנו מצריכים שיהיה "כולו" ממש. לכן ניתן למדוד את כל מקום הקיבורת בצורה מקילה יותר דהיינו כאשר היד פשוטה.

וכן הובא בשם הרב חיים קניבסקי, שצורת מדידת הקיבורת היא כאשר היד פשוטה: "שאלה: מש"כ השו"ע (כז, א) דמקום הנחת תפילין של יד הוא במקום גובה הבשר, צ"ע האם כוונתו בזרוע פשוטה או בזרוע כפופה? תשובה: מסתבר כשהיד פשוטה... דאין זה מתקבל על הדעת דצריך להיות מורגש ביותר דלא נזכר דבר זה בראשונים, ואף כשהיד פשוטה יש קיבוץ בשר ומסתברא דמניח שם" (דעת נוטה ג – תפילין, סי' רלח).

סיכום

מכלל הדברים מתבאר שהראשונים מסכימים על ההגדרה הבסיסית של מקום הנחת תפילין של יד, ה"קיבורת" – הבשר התפוח שבזרוע. וכולה כשרה בשווה.

דברי רבינו פרץ בהגהות סמ"ק אף הם מתיישבים יפה עם הגדרה זו. ומה שכתב "מחצי הזרוע" לאו דווקא, אלא כוונתו לחלק התחתון של הזרוע, או שכוונתו שחצי הזרוע הוא עיקר הקיבורת אך גם מקום הבשר התפוח שמעט מעל חצי הזרוע כשר להנחה, בדומה לדברי רבנו חננאל שכתב שהקיבורת היא באמצע הזרוע, שזה עיקר מקומה. ואכן לאור העולה מדברי הפוסקים שמדידת הזרוע אינה מבית השחי אל המרפק אלא מהכתף אל המרפק, מובן שחצי הזרוע הוא מקום עיקר הקיבורת, קל וחומר אם מודדים את הקיבורת עצמה כאשר היד פשוטה ואזי מקום הקיבורת מתפשט מעט למטה.

ובזה סרות התמיהות על דברי רבינו פרץ. כך מתבאר שרבינו פרץ לא בא לחדש שיטה לא מוסכמת, אלא לבאר היכן נמצא מקום הבשר התפוח שבין הכתף למרפק. בכך דבריו מתיישבים גם עם דברי הגמרא שיש מקום בזרוע לשתי תפילין, שכן על הבשר התפוח כולו ודאי יש מקום לכך, ואף נערים צעירים שזרועם עדיין קצרה ועיקר הבשר התפוח שלהם הוא בחצי העליון של הזרוע יניחו שם שזהו מקום הכשר לכל הראשונים. בנוסף באופן זה ברור כיצד השימה היא כנגד הלב, שכן הלב הוא מעט גבוה יותר מהחצי התחתון של הזרוע.

וכפי שראינו, הדעה הרווחת באחרונים היא שמעיקר הדין, כלשון הגמרא והראשונים, מקום ההנחה הוא על כל המקום התפוח, וכדברי הגר"א, אלא שרבים כתבו שלכתחילה יש להשתדל להניח בחצי התחתון של הזרוע וכפי שהבינו את בדק הבית. ועם זאת בשעת הצורך ניתן להניח על המקום התפוח שבחלק העליון של הזרוע ואף לברך על כך כעיקר הדין (קל וחומר שניתן לסמוך על כך בצירוף האחרונים המפרשים את דברי הגר"א שכל המקום שבין המרפק לכתף נחשב כמקום הקיבורת).